

راهبردهای مواجهه فرهنگی با فتنه از منظر نهج البلاغه

محمد خورشیدی^۱؛ نبی‌الله دهقان^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۵/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۱/۱۹

چکیده

از روش‌های مورد استفاده جبهه استکبار جهت نفوذ، تضعیف و براندازی حکومت‌ها خصوصاً در جوامع اسلامی، برپایی فتنه در میان امت اسلام است که به‌طور خاص با بهره‌گیری از عناصر غفلت‌زده یا مغرض داخلی درصدد رسیدن به اهداف خود می‌باشند. از این‌رو درک ماهیت، عوامل، آثار و روش‌های برخورد با فتنه برای برون رفت از آسیب‌های آن، بسیار مهم است. نهج‌البلاغه به‌عنوان انعکاسی از شیوه‌های رفتاری امام علی (علیه‌السلام) در مهار انواع فتنه در دوران حکومت آن حضرت به‌عنوان منبعی غنی می‌تواند محققان را در این عرصه یاری نماید. به ویژه آن‌که اگر بخواهیم بدون برخورد نظامی و بکارگیری روش‌های سخت و اعمال هزینه‌های زیاد، انواع فتنه را در جامعه سامان بخشیم، می‌بایست از راهبردهایی که آن حضرت برای مهار فتنه از این منظر به‌کار برده‌اند، بهره‌جوییم. بدین‌منظور در پژوهش حاضر از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تحلیل محتوای عرفی با رهیافت استقرائی بهره‌گرفته شده است که پس از استخراج مقوله‌ها از داده‌ها و تحلیل آن‌ها، اهم راهبردهای مواجهه فرهنگی با فتنه از منظر نهج‌البلاغه که دربردارنده جذب حداکثری و دفع حداقلی باشند، استخراج گردند. بر اساس یافته‌های پژوهش راهبردهای فرهنگی مواجهه با فتنه عبارتند از: رفق و مدارا، آگاه‌سازی، اعطاء حقوق، افشاگری، احتیاط، ملامت، ارباب و قطع رابطه که هر کدام از این راهبردها با توجه به اقتضائات موجود، توسط امام علی (علیه‌السلام) به کارگیری شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: فتنه، راهبرد، نفاق، مواجهه فرهنگی، نهج‌البلاغه.

۱- دانشجوی دکتری رشته مدیریت راهبردی فرهنگی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی و

نویسنده مسئول (رایانامه: mhkhorsidi@chmail.ir)

۲- دانشیار دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی

مقدمه

فتنه بر روی زمین از آن روزی آغاز شد که قابیل ظلمت در مقابل هابیل آفتاب قرار گرفت^۱، چنانچه قرآن کریم این حقیقت تاریخی را بازگو نموده است که: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنْ الْمَجْرِمِينَ»^۲ و این گونه ما برای هر پیامبری دشمنانی از گنهکاران قرار دادیم. برای همین آدمی را گریزی از ابتلای به فتنه‌ها نیست. موضوع فتنه در قالب نظریه جنگ نرم مطرح می‌شود که می‌تواند اهداف تغییر یا براندازی حکومت‌ها را در پی داشته باشد. اصولاً پیروزی در هر جنگی و از جمله جنگ نرم، به اعتبار و اتکاء به یک سلسله مؤلفه‌ها و عوامل قدرت محقق خواهد شد. بدیهی است متناسب با شکل و ماهیت جنگ، این مؤلفه‌ها و عوامل قدرت نیز باید تغییر یابد. جنگ نرم نیز به‌عنوان یکی از اشکال جنگ متکی به سلسله عوامل قدرت نرم است. اکثر صاحب‌نظران برای قدرت نرم، پنج مؤلفه و عامل اساسی شامل عوامل روان‌شناختی، اجتماعی، سیاسی، علمی و فرهنگی را مورد بررسی قرار داده‌اند. در میان پنج مؤلفه فوق، نای^۳ و شوارتز^۴ تأکید می‌کنند که اصلی‌ترین عنصر در دنیای کنونی، عنصر فرهنگی آن است (نائبینی، ۱۳۹۱: ۹۵-۹۱). به عبارتی گرچه فتنه در عرصه‌های مختلفی نظیر سیاست، اقتصاد، اجتماع و... مطرح است ولی مهم‌ترین شیوه برخورد با فتنه در عرصه‌های فرهنگی قابل ارزیابی می‌باشد. چرا که در آن، دشمن با ایجاد فتنه سعی در تغییر باورها، افکار و رفتارهای جامعه دارد و از آنجا که هر فتنه‌ای دارای فرایند ظهور و تکوین، اوج، افول و زوال است، اگر آحاد مردم تحت نفوذ فتنه‌ها قرار گیرند، فتنه به اوج خود رسیده و اوضاع حاکم بر جامعه دگرگون و سبب ایجاد تباهی خواهد شد.

لذا اینکه قرآن کریم فتنه را بدتر از قتل معرفی می‌کند^۵، شاید به این دلیل باشد که در قتل، جان

۱. «وَأَنْتَلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنِي آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (سوره مائده، آیه ۲۷) و داستان دو پسر آدم (هابیل و قابیل) را به حق و درستی بر آنها بخوان، آنگاه که آن دو کار تقرب آوری انجام دادند، پس از یکی پذیرفته شد و از دیگری پذیرفته نشد. (قابیل) گفت: حتما تو را خواهم کشت. (هابیل) گفت: جز این نیست که خدا از پرهیزگاران می‌پذیرد.

۲. سوره فرقان، آیه ۳۱.

3 Nye.

4 Schurts.

۵. الفتنه أشد من القتل (بقره، ۱۹۱).

انسان‌ها گرفته می‌شود ولی در فتنه، یا ایمان مردم از بین می‌رود یا امنیت جامعه که لازمه زندگی آرام است از بین می‌رود و این دو مهم‌تر از حیات آدمی است (حسینی سررشتی، ۱۳۸۹). از طرفی دوران امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) یکی از دوران‌های مثال‌زدنی و عبرت‌آموز تاریخ سیاسی اسلام برای مواجه شدن جامعه اسلامی با فتنه‌های سنگین و شکننده است (جواری، ۱۳۸۸) و برای جامعه اسلامی امروز دارای عبرت‌های گوناگونی است که می‌بایست با فهم و تدبیر در آن‌ها و بکارگیری راهکارهای پیشگیری از فتنه درصدد غلبه بر دشمنان برآمد. از این منظر جامعه همواره در معرض ابتلا به فتنه بوده، لذا وقتی یکی از مسلمانان به امام علی (علیه‌السلام) عرض کرد: از خداوند بخواه تا ما را از فتنه‌ها به دور دارد، امام (علیه‌السلام) او را از تکرار چنین سخنی بازداشت و به این عبارت رهنمونش ساخت که: «خدایا ما را به فتنه‌های گمراه‌کننده گرفتار مکن» (نهج‌البلاغه، حکمت ۹۳) و چنین استدلال فرمود که هر انسانی در معرض ابتلا و فتنه قرار دارد. بر اساس آنچه ذکر شد اهمیت نحوه موضع‌گیری در برابر فتنه‌ها روشن می‌شود؛ در صورت مواجه شدن با فتنه چه باید کرد؟ آیا باید در برابر آن به مبارزه مسلحانه برخاست؟ یا باید از آن کناره گرفت و بی‌طرفی اختیار کرد؟ (الشهابی، ۱۳۶۹). بنابراین از آنجا که کاربرد فتنه از جنس جنگ نرم بوده و می‌تواند به جنگ سخت هم منجر شود، می‌بایست از همان قدم‌های آغازین به شیوه‌های نرم درصدد بی‌اثر نمودن آن برآمد. در این میان، شیوه‌های فرهنگی در میدان جنگ نرم از کارآمدترین روش‌های مقابله با جریان فتنه در جامعه است و به جای اینکه بخواهیم از روش‌های سخت برای مهار فتنه بهره ببریم که ممکن است تبعات زیادی به همراه داشته باشد، می‌توان از شیوه‌های نرم، بالأخص روش‌های فرهنگی آن بهره گرفت تا هم میزان جذب و هدایت‌پذیری در جامعه فراهم آید و هم با هزینه کمتری بتوان جریان‌های فتنه را کنترل و هدایت نمود. از منظر نهج‌البلاغه مهم‌ترین رکن مدیریت فتنه، شناخت ریشه‌ها، فرایند فتنه و عوامل زمینه‌ساز فتنه و کسب دانش مدیریت و بهره‌گیری از منابعی محکم و متناسب با فرهنگ جامعه است تا بتوان فتنه را در پایین‌ترین سطح و با حداقل وقت و هزینه مدیریت نمود (لسانی و همکاران، ۱۳۹۰). لذا در پژوهش حاضر با مطالعه در نهج‌البلاغه ضمن مفهوم‌شناسی، تبیین علل و آثار فتنه، راهبردهای فرهنگی مقابله با فتنه‌گران را بررسی و در پی پاسخ‌گویی به سؤالات ذیل خواهیم بود:

- «ریشه‌های فتنه از منظر نهج‌البلاغه کدامند؟»

- «مهم‌ترین آثار فتنه در جامعه اسلامی از منظر نهج‌البلاغه چیست؟»

- «راهبردهای فرهنگی مواجهه با فتنه از منظر نهج‌البلاغه چیست؟»

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

فرهنگ

به اذعان اکثر محققین و صاحب نظران، ارایه تعریفی یگانه از مقوله‌ای پیچیده و مناقشه انگیز به نام فرهنگ^۱ کاری بسیار دشوار است؛ زیرا به قول سایمون ماندی^۲ یکی از شخصی‌ترین، پرتلهاب‌ترین و در عین حال سیاسی‌ترین مقولات به‌شمار می‌رود. شاید به تعداد متفکرینی که در حوزه فرهنگ کاری قابل توجه انجام داده‌اند، بتوان تعاریف متعدد از فرهنگ ارائه کرد (صالحی و عظیمی، ۱۳۸۷: ۱۱۱) و برخی تعریف آن را به منزله گرفتن مشت در هوا دانسته‌اند (کاظمی، ۱۳۷۶: ۳۵). لیکن به‌طور کلی فرهنگ دارای سه جزء اصلی الف) باورها، اعتقادات و مفروضات اساسی؛ ب) ارزش‌ها و نگرش‌ها؛ ج) مظاهر، نمادها و مصنوعات می‌باشد (فرهی بوزنجانی، ۱۳۹۱: ۱۳).

برخی اندیشمندان فرهنگ را چنین برشمرده‌اند: فرهنگ «نظامی از ارزش‌ها و هنجارهاست که میان گروهی از مردم مشترک‌اند و هنگامی که با یکدیگر هستند طرحی را برای زندگی کردن در اختیار می‌گذارند» (Hill, 1997: p76) و اینکه مردم در چگونه کار کردن، چگونه خوردن، چگونه پوشیدن، چگونه سازماندهی کردن روابط خانوادگی و اموری از این دست متفاوت‌اند. فرهنگ می‌تواند نامی برای صحبت کردن در مورد این تفاوت‌ها به‌عنوان الگویی جامع باشد (Hinnel, 2005: p5). در واقع فرهنگ یک مفهوم ترکیبی از جمله جنبه‌های مختلف زندگی بشر، آداب و رسوم، هنر، موسیقی، ادبیات، نظام حقوقی، دین، فلسفه، اخلاق، زبان، نوع اقتصاد و فن‌آوری، سرگرمی‌ها، سیستم آموزش و پرورش و تربیت است (Hemati, 2002). همچنین با تعریفی که در دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی شده است؛ فرهنگ، نظام واره‌ای است از «عقاید و باورهای اساسی»، «ارزش‌ها، آداب و الگوهای رفتاری» ریشه‌دار و دیرپا و «نمادها» و «مصنوعات» که ادراکات، رفتار و مناسبات جامعه را جهت و شکل می‌دهد و هویت آن را می‌سازد (نقشه مهندسی فرهنگی کشور، ۱۳۹۳: ۲).

از منظر حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) اساس و ریشه فرهنگ، عبارت است از «عقیده، برداشت و تلقی هر انسانی از واقعیات و حقایق عالم و نیز خلیات فردی و خلیات اجتماعی و

1. Culture.

2. Simon mundy..

ملی^۱ و البته «فرهنگ به معنای خاص برای یک ملت عبارت از ذهنیات و اندیشه‌ها و ایمان‌ها و باورها و سنت‌ها و آداب و ذخیره‌های فکری و ذهنی است»^۲. در اندیشه رهبر فرزانه انقلاب، فرهنگ مانند هوا، روح و کالبد هر جامعه، بستر اصلی زندگی انسان، قوام یک ملت و کشور، تضمین کننده آینده، منشأ عمده تحولات است (سیاهپوش و آقاپور، ۱۳۹۱: ۹۴-۸۷). با بررسی تعاریف مختلف از فرهنگ که آن‌را تا ۴۰۰ تعریف ذکر کرده‌اند (پهلوان، ۱۳۷۸: ۱۷)، می‌توان گفت: «فرهنگ، دربردارنده دو نظام ذهنی (باورها، ارزش‌ها، گرایش‌ها و هنجارها) و عینی (رفتارها، نمادها و مصنوعات) است که مناسبات جامعه را در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، حقوقی و هنر شکل می‌دهد».

راهبرد

راهبرد^۳ از نظر مفهومی می‌تواند به‌عنوان یک طرح و نقشه^۴، الگو^۵، موضع^۶، چشم‌انداز^۷ و صف‌آرایی^۸ باشد. همچنین راهبرد مجموعه‌ای از رهنمودها است که برای مقابله با رویدادی خاص در آینده پیش‌بینی می‌شود. راهبرد «هنر ایجاد سازگاری، تعامل و هم‌افزایی بین عوامل و منابع مختلف درونی و بیرونی با حفظ ویژگی دورنگری، آینده‌نگری و انعطاف‌پذیری در راستای آرمان‌ها و منافع حیاتی» است (میتزبرگ^۹، ۱۳۶۷: ۴۵). به‌عبارتی راهبرد سبب تمرکزبخشی جهت رسیدن به اهداف می‌شود. برخی هدف از راهبرد را بکارگیری کلیه امکاناتی می‌دانند که به‌وسیله آن، دشمن را از طریق روانی مجبور به تسلیم در برابر خواسته‌هایمان می‌کند (بوفر^{۱۰}، ۱۳۶۶: ۲۵۵). لذا می‌توان گفت، راهبرد «ناشی از تجمع مجموعه‌ای از تصمیمات فزاینده است که هدفش تلاش برای تعدیل خواسته‌ها، ارزش‌ها و علایق با شرایط و مشخصه‌های داخلی و خارجی می‌باشد» (Holsti, 1988:93).

بنابراین راهبرد عبارت است از مجموعه‌ای از اهداف، شیوه‌ها و ابزارها که با یکدیگر منسجم،

^۱. بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۷۹/۰۹/۱۹.

^۲. بیانات در دیدار علما و روحانیون تبریز، ۱۳۷۲/۰۵/۰۹.

^۳. Strategy.

^۴. Plan.

^۵. Pattern.

^۶. Position.

^۷. Perspective.

^۸. Ploy.

^۹. Mintzberg.

^{۱۰}. Beaufre.

هماهنگ و هم‌جهت هستند و با طرح‌ریزی، به‌کارگیری و هماهنگی امکانات و توانمندی‌های موجود برای نیل به اهداف مشخصی صورت می‌پذیرد.

فتنه

در العین آمده است: «فتن، سوزاندن چیزی در آتش را گویند» (فراهیدی، ۱۲۷، ۱۴۱۰). راغب اصفهانی نیز می‌نویسد: «فتن، داخل کردن طلا در آتش است تا خالص از ناخالصی آن آشکار گردد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۲۳). برخی گفته‌اند: «آنچه موجب اختلال و اضطراب گردد، فتنه نامیده می‌شود که دارای مصادیقی است؛ مانند اختلاف در دیدگاه‌ها، آزمایش، اموال، اولاد و...» (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۲۴). فتنه در معنای اختلال و اضطراب، مفهومی است عام که معنای دیگری همچون آزمایش و سوزاندن را دربرمی‌گیرد. ابن‌الاعرابی نیز می‌گوید: فتنه به معنای کفر، اختیار، محنت، مال و اولاد و اختلاف کردن مردم در رأی و تدبیر به کار رفته است و در فارسی به معنای امتحان کردن، آزمودن، گمراه کردن و اختلاف میان مردم می‌باشد (عمید، ۱۳۸۱: ۹۰۲). در جدول ذیل (جدول شماره ۱) معانی اصطلاحی مختلفی که برای فتنه به کار رفته قابل مشاهده می‌باشد:

جدول ۱. معنا شناسی ماهیت فتنه

ردیف	تعاریف	منبع
۱	حادثه غبارآلودی که انسان نتواند بفهمد چه کسی دوست و چه کسی دشمن است و چه کسی با غرض وارد میدان شده و از کجا تحریک می‌شود.	بیانات مقام معظم رهبری درخطبه‌های نماز جمعه مورخ ۷۸/۴/۱۸
۲	سریچی آگاهانه یک دسته از امت درباره موضوع اختلافی و اقدام به ظلم.	(طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۹: ۶۳)
۳	فتنه از منظر نهج‌البلاغه ظاهری فریبده دارد و باطنی مملو از فساد که سبب بی‌نظمی، تباهی، عداوت و دشمنی، جنگ و خونریزی، فساد اموال و اعراض است و ساده اندیشان را به دنبال خود می‌کشاند و تا مردم از ماهیت آن آگاه شوند، ضربات خود را بر همه چیز وارد کرده است.	(مکارم، ۱۳۷۵: ج ۴: ۲۳۶)
۴	ایجاد آشوب و سلب آسایش و آزادی و امنیت از خود و جامعه.	(دهقانی، ۱۳۹۴)
۵	اقدامات داخلی و خارجی در راستای به هم زدن وحدت دینی و ملی افراد جامعه.	(ابراهیمی، ۱۳۸۸)

ردیف	تعاریف	منبع
۶	کشمکش‌ها و هیجانات سردرگم درباره حوادث و واقعیاتی با ابعادی مرکب از حق و باطل.	(عبداللہی، ۱۴۰، ۱۳۸۶)
۷	وقتی شبیه بروز عملی پیدا می‌کند.	(رحیم پور ازغدی، ۱۳۸۹)
۸	اختلال در جریان عادی و طبیعی امور زندگی که سبب اضطراب است.	(فلاح، ۱۳۸۸)
۹	جریانی است که با سیاهی آفرینی، شبهه افکنی و ایجاد جو خفقان و هراس، موجب پریشانی و التهاب جامعه می‌شود.	(یساقی، ۱۳۸۸)
۱۰	آشوب‌های اجتماعی و دینی به عنوان یکی از انواع امتحانات الہی.	(نیک طبع، ۱۳۹۱)

بنابراین با تعاریفی که از فتنه مشاهده شد می‌توان فتنه را چنین تعریف نمود:

«رخدادی هدفمند با ماهیتی پیچیده و فریبنده جهت ایجاد آشوب‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... که سبب سلب امنیت و آرامش، ایجاد اختلاف و تفرقه و تردید در باورهای دینی و خسارت‌های عرضی، مالی و جانی در جامعه می‌شود».

پیشینه تحقیق

در زمینه فتنه و بررسی آن در نهج البلاغه، برخی مقالات مانند «ریشه‌های فتنه در نهج البلاغه» به پنج ریشه فتنه از منظر نهج البلاغه اشاره نموده (مطلبی جوتقانی، ۱۳۸۹: ۷۰-۶۴) و در مقاله‌ای با محتوای انگیزه‌ها و شیوه‌های مقابله با فتنه در نهج البلاغه (علوی، ۱۳۹۳: ۲۸-۷) علاوه بر طرح شش ریشه از ریشه‌های فتنه، به ۱۳ شیوه مقابله با فتنه از منظر نهج البلاغه پرداخته، همچنین در تحقیقی با عنوان «مختصات فتنه در نهج البلاغه» علاوه بر بررسی پیامدها و علل فتنه به سه راهکار مقابله‌ای با فتنه اشاره شده است (تقی‌پور و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۰-۴۹) که برخی از شیوه‌های مقابله‌ای در دو مقاله اخیر جزو الزامات پیشگیرانه یا مهار فتنه بوده و نمی‌توان آن را به‌طور مستقل با عنوان شیوه نام برد. همچنین صفرلکی به دو مورد از مهم‌ترین ریشه‌های فتنه در نهج البلاغه اشاره داشته (صفرلکی، ۱۳۷۹: ۱۸-۱۷) و در تحقیق دیگری با عنوان «شیوه فرهنگی تقابل و مبارزه مسلمانان با فتنه‌گران از منظر نهج البلاغه» نگارندگان به پنج شیوه فرهنگی مقابله با فتنه از منظر نهج البلاغه پرداخته‌اند (طیبی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۰-۴۷) که در برخی از موارد،

عنوان شیوه با ادبیات مطروحه از حیث منبع و دلالت، همگونی لازم را نداشته است. در اغلب مقالات مرور شده، روش تحقیق به صورت نظام‌مند برای رسیدن به نتایج مورد نظر وجود نداشته و با توجه به روش تحقیق این مقاله در ارایه راهبردهای مواجهه فرهنگی با فتنه از منظر نهج‌البلاغه، اثری که به صورت مستقیم با رویکردی روش‌مند این موضوع را درصدد کاوش قرار داده باشد، یافت نشد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع کیفی است و با توجه به آن که برای رسیدن به نتایج قابل قبول درصدد فهم محتوای نهج‌البلاغه و استنباط از آن هستیم، مبانی پارادایمی این تحقیق با رویکرد پارادایم تفسیری دنبال می‌شود. یکی از ویژگی‌های عمده تحقیق کیفی آن است که به بررسی یک مسأله به صورت عمیق پرداخته و با تعقل، استدلال، تفکر و منطق در مورد مسأله به تجزیه و تحلیل می‌پردازد. در این روش از داده‌های آماری استفاده نمی‌شود. پژوهش‌های کیفی یک رویکرد پژوهشی هستند که به منظور درک و تفسیر پدیده‌های انسانی و اجتماعی به کار رفته و برای رسیدن به درک عمیق از پدیده موردنظر است (گال و همکاران، ۱۳۸۶). در این پژوهش سعی بر تبیین فتنه، علل و روش‌های برخورد با فتنه‌گران با روش تحلیل محتوای کیفی شده است. تحلیل محتوای کیفی به محققان اجازه می‌دهد اصالت و حقیقت داده‌ها را به گونه ذهنی، ولی با روش علمی تفسیر کنند. عینیت نتایج به وسیله وجود یک فرایند کدبندی نظام‌مند تضمین می‌شود. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهای را که آشکار یا پنهان هستند به صورت محتوای آشکار می‌آزماید.

تحلیل محتوای کیفی، یکی از روش‌های تحقیق است که برای تحلیل داده‌های متنی، کاربردی فراوان دارد. بر اساس نظریه شی‌یه و شانون^۱ می‌توان رهیافت‌های موجود در زمینه تحلیل محتوا را به سه دسته تقسیم کرد که عبارت‌اند از: الف) تحلیل محتوای عرفی و قراردادی^۲؛ ب) تحلیل محتوای جهت‌دار^۳؛ ج) تحلیل محتوای تلخیصی یا تجمعی^۴ (ایمان، ۱۳۹۰). تحلیل محتوای عرفی

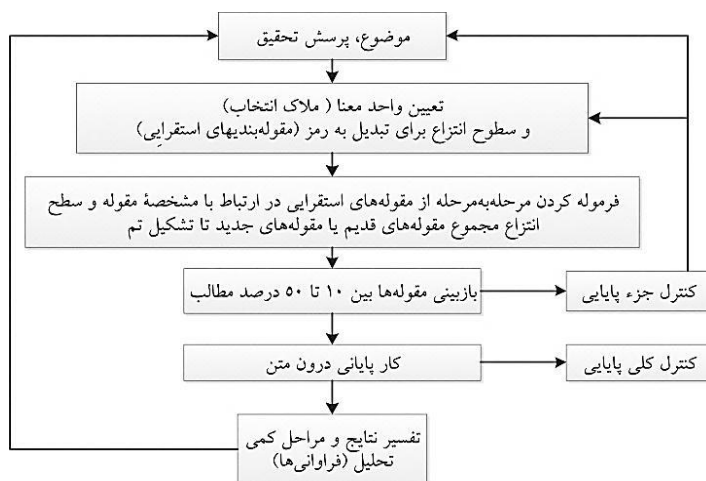
1. Shannon.

2. Conventionat Content Analysis.

3. Directed Content Analysis.

4. Summative Content Analysis.

معمولاً در طرحی مطالعاتی به کار می‌رود که هدف آن شرح یک پدیده است. این نوع طرح، اغلب هنگامی مناسب است که نظریه‌های موجود یا ادبیات تحقیق درباره پدیده مورد مطالعه محدود باشد. در این حالت پژوهش‌گران از به کار گرفتن مقوله‌های پیش‌پنداشته می‌پرهیزند و در عوض ترتیبی می‌دهند که مقوله‌ها از داده‌ها ناشی شوند. در این حالت، محققان خودشان را بر امواج داده‌ها شناور می‌کنند تا شناختی بدیع برایشان حاصل شود. بنابراین از طریق استقرا، مقوله‌ها از داده‌ها ظهور می‌یابند. این حالت را مایرینگ مقوله استقرایی^۱ نامیده است (همان).

نمودار ۱. مدل مرحله کاربرد مقوله استقرایی (ایمان، ۱۳۹۰)

لذا با توجه به انواع تحلیل محتوای کیفی مطروحه، روش تحقیق در این پژوهش؛ تحلیل محتوای عرفی با رهیافت استقرایی است. چرا که هدف تحقیق، صرفاً تبیین شیوه‌های مواجهه فرهنگی با فتنه در نهج البلاغه است و چون نظریه و ادبیات زیادی در این حوزه وجود ندارد، بهتر است مقوله‌ها را از داده‌ها استخراج نماییم. جامعه آماری مدنظر، کلیه خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار حضرت امام علی (علیه‌السلام) در نهج البلاغه بوده و واحد تحلیل نیز مضمون سخنان آن حضرت است. روش انتخاب نمونه نیز هدفمند و منطبق با رابطه نحوه برخورد امام علی (علیه‌السلام) با فتنه خواهد بود. در حجم نمونه نیز، هنگامی که مقوله‌ها و مفاهیم به لحاظ نظری به حد اشباع برسند و داده‌های جدیدی بدست نیاید، نمونه‌گیری نیز پایان خواهد یافت. برای تسهیل در فرایند کدگذاری‌ها، کلیه خطبه‌ها با کد «ب»، نامه‌ها با کد «ج»، حکمت‌ها با کد «د» تعیین شده‌اند.

جدول ۲. تحلیل مضمونی فتنه در نهج البلاغه

ردیف	متن سند	کلید واژه	مفهوم سازی	نشانه
۱	پس فتنه سر بر آرد. سخت لرزاننده. درهم کوبنده، و خزان خزان رونده. در آن فتنه دلها پس از پایداری دو دلی پذیرند و مردانی که سلامت مانده بودند، گمراهی پیش گیرند. به هنگام هجوم آن، هوا و هوس ها گونه گون بود و بسیار (خطبه ۱۵۱).	گمراهی شک و تردید	گمراهی شک و تردید	ب/۱
۲	من بر شما از مرد دورویی می ترسم که- به حکم شرع- داناست. او چیزی را می گوید که آن را نیکو می شمارید و کاری می کند که آن را ناپسند می دارید (نامه ۲۷).	نفاق- دورویی	نفاق	ج/۱
۳	ای مردم مهار بارکش هایی را که بار سنگین گناهان را می برد دست بدارید و امام حاکم خود را تنها مگذارید تا از آن پس خود را سرزنش کنید و خطاکار بشمارید. خود را در آتش فتنه ای که پیشاپیش آن رفته اید، بی اندیشه درمیارید (خطبه ۱۸۷).	گناهان کنترل نفس	گناهان	ب/۲
۴	بر آن کس که خدا آن را بدو ارزانی داشته حسد ورزیدند. می خواهند کار را به گذشته بازگردانند و بار دیگر ما را از حکم برانند (خطبه ۱۶۹).	حسادت دنیاطلبی	حسادت	ب/۳
۵	همانا آغاز پدید آمدن فتنه ها، پیروی خواهش های نفسانی است و نوآوری در حکم های آسمانی... پس اگر باطل با حق در نیامیزد، حقیقت جو آن را شناسد و داند و اگر حق به باطل پوشیده نگردد، دشمنان را طعنه زدن نماند (خطبه ۵۰).	خواهش های نفسانی نوآوری در دین حق پوشی	نوآوری در دین	ب/۴
۶	خدا را! خدا را! بپرهیزید از بزرگی فروختن از روی حمیت، و نازیدن به روش جاهلیت که حمیت زادگاه کینه است و شیطان را دمدمه جای دیرینه که بدان امت های پیشین را فریفت (خطبه ۱۹۲).	جهالت کبر	کبر	ب/۵

ردیف	متن سند	کلید واژه	مفهوم سازی	نشانگر
۷	آنان پیش از شما به جایی که مقصد شماست رخت کشیدند، و زودتر از شما به آبشخورتان رسیدند. پایه‌هایی داشتند بلند، و در جرگه‌هایی بودند سرافراز و ارجمند. پادشاهان یا رعیت راه خویش را تا به درون برزخ سپردند و رخت به دل زمین بردند (خطبه ۲۲۱).	فریب فناپذیری دنیا	دنیاگرایی	ب/۶
۸	اگر حق به باطل پوشیده نگردد، دشمنان را مجال طعنه زدن نماند. لیکن اندکی از این و آن گیرند، تا به هم درآمیزد و شیطان فرصت یابد و حیلت برانگیزد تا بر دوستان خود چیره شود و از راهشان به دربرد (خطبه ۵۰).	فریب گمراهی انحراف	گمراهی انحراف دوستان	ب/۷
۹	کاری که پیش آمده است از جاهلیت یادگار است، و این مردم را که به شورش برخاسته‌اند یاور و مددکار است. هوای مردم در این داستان اگر در میان آید گونه‌گون راه پیماید (خطبه ۱۶۸).	جهالت گمراهی مردم	جهالت مردم	ب/۸
۱۰	امروز پیکار ما با برادران مسلمانی است که دودلی و کج‌بازی در اسلامشان راه یافته است، و شبهت و تأویل با اعتقاد و یقین در بافته است (خطبه ۱۲۲).	تردید جهالت	جهالت مردم	ب/۹
۱۱	پس آتش عصبیت را که در دلها تان نهفته است خاموش سازید، و کینه‌های جاهلیت را براندازید که این حمیت در مسلمان از آفت‌های شیطان است (خطبه ۱۹۲).	عصبیت جاهلیت	جهالت مداری	ب/۱۰
۱۲	به خدا سوگند فلان جامه خلافت را پوشید و می‌دانست خلافت جز مرا نشاید (خطبه ۳).	غصب خلافت	غصب خلافت	ب/۱۱
۱۳	پس اگر از روی راستی به کتاب خدا داوری کنند، ما از دیگر مردمان بدان سزاوارتریم، و اگر به سنت رسول (ص) گردن نهند، ما بدان اولی‌تریم (خطبه ۱۲۵).	داوری حق پایبندی به سنت	عدم پایبندی به سنت	ب/۱۲

ردیف	متن سند	کلید واژه	مفهوم سازی	نشانهگر
۱۴	درست به نادرست آمیخته گردد و شناختن آن دشوار ... رشته تافته دین گسسته گردد، و نشانه‌های راه راست پوشیده، و چشمه حکمت خشک و خوشیده ... فریبشان دهند با بستن پیمان، و مغروران سازند به نام ایمان (خطبه ۱۵۱).	گمراهی فریب	گمراهی باور غلط یافتن	ب/۱۳
۱۵	ترسناکترین فتنه‌ها، در دیده من، فتنه فرزندان امیه است، که فتنه‌ای است سردرگم و تار... بلای آنان بر سرتان آید، با چهره‌ای زشت و ترس آور و ظلّمتی با تاریکی عصر جاهلیت برابر (خطبه ۹۳).	تاریکی جهل	جهالت	ب/۱۴
۱۶	خطاب به معاویه: با دعوی‌های باطل کردن، و مردمان را به فریب و دروغ به شبهت در افکندن، و ربتی را که برتر از توست، خواهان بودن (نامه ۶۵).	شبهه افکنی فریب	حق پوشی	ج/۲
۱۷	همانا، فتنه‌ها چون روی آورد، باطل را به صورت حق آراید و چون پشت کند، حقیقت چنانکه هست نماید. فتنه‌ها چون روی آرد شناسندش، و چون بازگردد دانند (خطبه ۹۳).	فریب	حق پوشی	ب/۱۵
۱۸	سخنی است حقّ که بدان باطلی را خواهند (خطبه ۴۰).	حق پوشی	حق پوشی	ب/۱۶
۱۹	پس از من خوارج را مکشید. چه آن که به طلب حقّ درآید و راه خطا پیماید همانند آن نیست که باطل را طلبد و بیابد و بدان دست گشاید (خطبه ۶۱).	صبری مدارا	مدارا	ب/۱۷
۲۰	و بر بخشش پشیمان مشو و بر کیفر شادی مکن، و به خشمی که توانی خود را از آن برهانی مشتاب (نامه ۵۳).	عفو و گذشت صبر	عفو و گذشت	ج/۳
۲۱	هنگام فتنه چون شتر دو ساله باش نه پشتی تا سوارش شوند و نه پستانی تا شیرش دوشند چنان زی که در تو طمع نبندند (حکمت ۱).	زیرکی هوشیاری	هوشیاری	د/۱

ردیف	متن سند	کلید واژه	مفهوم سازی	نشانهگر
۲۲	هر فریب خورده‌ای را سرزنش نتوان کرد (حکمت ۱۵).	فریب سرزنش	عدم سرزنش	۲/د
۲۳	سخن مگوئید و به گفته من گوش دهید . و با دل خود به من روآرید... آیا هنگامی که از روی حیلت و رنگ و فریب و نیرنگ قرآن‌ها را برافراشتند ، نگفتید برادران ما و همدینان مايند. از ما ،... به شما گفتم، این کاری است که آشکار آن پذیرفتن داوری قرآن است و نهان آن دشمنی با خدا و ایمان (خطبه ۱۲۲).	تبعیت فریب داوری قرآن	تبعیت	ب/۱۸
۲۴	من این کار را کردم تا نادان خطای خود را آشکار بداند و دانا بر عقیدت خویش استوار ماند. و اینکه شاید در این مدت که آشتی برقرار است، خدا کار این امت را سازکاری دهد تا از سختی و فشار برهد و ناچار نشود با شتاب جستجوی حق را واگذارد و از آغاز به گمراهی گردن درآورد (خطبه ۱۲۵).	اصلاح آگاهی یافتن	بصیرت	ب/۱۹
۲۵	به خاطر گناهی که من کرده‌ام ایشان را کافر می‌شمارید؟ شمشیرها تان بر گردن ، به جا و نا به جا فرود می‌آرید، و گناهکار را با بی‌گناه می‌آمیزید و یکی شان می‌انگارید (خطبه ۱۲۷).	یکی پنداشتن خطاکار با بی‌خطا	تمییز دادن	ب/۲۰
۲۶	به خدا، اگر بینم که به مهر زنان یا بهای کنیزکان رفته باشد، آن را باز می‌گردانم که در عدالت گشایش است و آن که عدالت را برنتابد، ستم را سخت‌تر یابد (خطبه ۱۵).	بازستاندن حق عدالت محوری	عدالت محوری	ب/۲۱
۲۷	اما خواست تو در سپرده کشندگان عثمان، من در این کار نگرستم و دیدم بر سپردن آنان به تو یا جز تو توانا نیستم (نامه ۹).	حق گزایی	حق گزایی	ج/۴
۲۸	به خدا که، گناهی را به من نسبت دادن، نتوانستند، و میان من و خود انصاف را کار نبستند. آنان حقی را می‌خواهند که خود رها	ظلم بی انصافی	بی انصافی	ب/۲۲

ردیف	متن سند	کلید واژه	مفهوم سازی	نشانهگر
	کردند و از آن گریختند. و خونی را می جویند که خود ریختند (خطبه ۱۳۷).			
۲۹	شگفتا کسی که در زندگی می خواست خلافت را واگذارد، چون اجلش رسید کوشید تا آن را به عقد دیگری در آرد. خلافت را چون شتری ماده دیدند و هر یک به پستانی از او چسبیدند و سخت دوشیدند و تا توانستند نوشیدند سپس آن را به راهی درآورد ناهموار، پر آسیب و جان آزار، که رونده در آن هر دم به سر در آید (خطبه ۳).	غصب خلافت دنیا طلبی	غصب خلافت	ب/۲۳
۳۰	مردم بر عثمان خرده گرفتند. من یکی از مهاجران بودم بیشتر خشنودی وی را می خواستم و کمتر سرزنش می نمودم، و طلحه و زبیر آسان ترین کارشان آن بود که بر او بتازند و برنجانش و ناتوانش سازند. عایشه نیز سر بر آورد و خشمی را که از او داشت، آشکار کرد و مردمی فرصت یافتند و کار او را ساختند (نامه ۱).	خشم مردم	خشم مردم	ج/۵
	به خدا طلحه بدین کار نپرداخت، و خون خواهی عثمان را بهانه نساخت جز از بیم آن که خون عثمان را از او خواهند، که در این باره متهم می نمود، و در میان مردم آزمندتر از او به کشتن عثمان کس نبود. پس خواست تا در آنچه خود در آن دست داشت مردمان را به خطا دراندازد، و کار را به هم آمیزد (خطبه ۱۷۴).	اتهام زنی آزمندی	اتهام زنی	ب/۲۴
۳۱	گناهی را به من نسبت دادن، نتوانستند، و میان من و خود انصاف را کار نبستند. آنان حقی را می خواهند که خود رها کردند و از آن گریختند. و خونی را می جویند که خود ریختند (خطبه ۱۳۷).	خونریزی اتهام	اتهام زنی	ب/۲۵
۳۲	زنهار! زنهار! اذ دشمن خود پس از آشتی پرهیز که بسا دشمن به نزدیکی گراید تا غفلتی یابد و کمین خود بگشاید پس دوراندیش شو! و به راه	دوراندیشی نفی خوش بینی	دوراندیشی	ج/۶

ردیف	متن سند	کلید واژه	مفهوم‌سازی	نشانهگر
	خوش‌گمانی مرو (نامه ۵۳).			
۳۳	به خدا چون گفتار نباشم که با آهنگ به خوابش کنند و فرییش دهند و شکارش کنند (خطبه ۶).	هوشیاری صید شدن	هوشیاری	ب/۲۶
۳۴	ای کوفه اگر جز تو که گردبادهای آشوبت برخاسته است نباشد. خدایت زشت کناد... شما امام خود را در حق نافرمانی می‌کنید و آنان در باطل پیرو امام خویش. آنان با حاکم خود کار به امانت می‌کنند، و شما کار به خیانت (خطبه ۲۵).	سرزنش بدکرداری فساد در عمل	سرزنش	ب/۲۷
۳۵	خطاب به مغیره فرمود: فرزند لعین ابتر، و درخت بی ریشه و بر، تو مرا کفایت می‌کنی؟ به خدا سوگند، کسی را که تو یاور باشی خدایش نیرومند نگرداند، و آن که تو اش بر خیزانی بر پا نماند. از نزد ما بیرون شو، خدایت خیر ندهاد، پس هر کار خواهی بکن. که اگر زنده مانی خدایت از رحمت دور کناد (خطبه ۱۳۵).	لعن دوری از رحمت خدا	لعن نمودن	ب/۲۸
۳۶	معاویه! از کی شما زامداران رعیت و فرماندهان امت بوده‌اید؟ نه پیشینه‌ای در دین دارید و نه شرفی مهین از زمان پیشین، و پناه به خدا از گرفتاری به شقاوت دیرین. تو را می‌ترسانم از اینکه سرسختانه در فریب آرزوها درون باشی و در آشکارا و نهان (نامه ۱۰).	در فریب بودن شقاوت در دین نفاق	انکار نمودن	ج/۷
۳۷	روزی به آواز بلندتان خوانم و روز دیگر در گوشتان سخن می‌رانم. نه آزادگان راستینید هنگام خواندنتان به آواز، نه برادران یک‌رنگ در نگهداری راز (خطبه ۱۲۵).	نفاق بی وفایی	بی وفایی	ب/۲۹
۳۸	شما را از آن می‌ترسانم که کشته در کرانه این رود افتاده باشید و در پست و بلندی‌های این مغاک افکنده. نه برهانی روشن از پروردگار داشته باشید و نه حجتی آشکار، آواره خانه و دیار، و به دام قضا گرفتار (خطبه ۳۶).	ترساندن	ترساندن	ب/۳۰

ردیف	متن سند	کلید واژه	مفهوم سازی	نشانهگر
۳۹	طلحه دیدار مکن، که گاوی را ماند شاخها راست کرده، به کار دشوار پا گذارد و آن را آسان پندارد (خطبه ۳۱).	کبر دوری از دیگران	عدم ارتباط	ب/۳۱
۴۰	عمار او را واگذار، چه او چیزی از دین بر نگرفته جز آنچه آدمی را به دنیا نزدیک کردن تواند، و به عمد خود را به شبهه‌ها در افکنده تا آن را عذرخواه خطاهای خود گرداند (حکمت ۴۰۵).	در شبهه بودن رها نمودن دیگران	عدم ارتباط	د/۳

جدول ۳. مقوله‌پردازی مفاهیم فتنه در نهج البلاغه

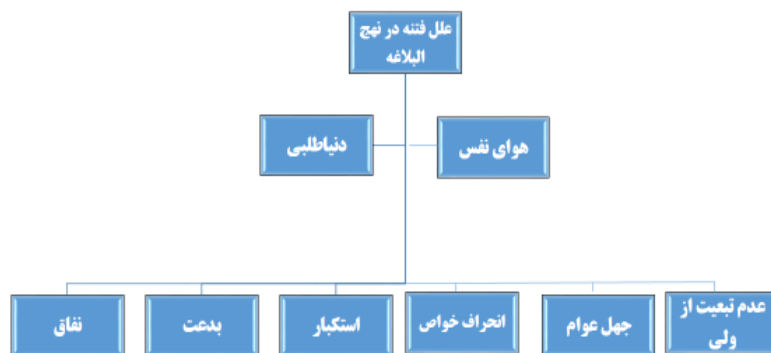
ردیف	مفاهیم	مستندات	مقوله‌ها
۱	گمراهی	ب/۱+ب/۷+ب/۱۳+ب/۱۴	انحراف خواص (علل)
	گمراهی دوستان	ب/۷	
۳	شک و تردید	ب/۱+ب/۹	تردید (پیامدها)
۴	بی انصافی	ب/۲۲	افشاگری (راهبردها)
۵	غصب خلافت	ب/۲۳	
۶	اتهام زنی	ب/۲۴+ب/۲۵	
۷	خشم مردم	ج/۵	
۸	نفاق و دورویی	ج/۱+ج/۷+ب/۲۹	نفاق (علل)
	فریب	ب/۶+ب/۷+ب/۱۳+ج/۲+د/۲+ب/۱۸+ج/۷	
۱۰	گناهان	ب/۲+ب/۵+ب/۲۰+ب/۲۲+ج/۲۴	هوای نفس (علل)
	حسادت	ب/۳	
	متابعت نفس	ب/۴+ب/۵+ب/۳	
۱۳	دنیا گرایی	ب/۳+ب/۶	دنیاطلبی (علل)
۱۴	ترساندن	ب/۳۰	ارعاب (راهبردها)
۱۵	دوراندیشی	ج/۶	احتیاط (راهبردها)
	هوشیاری	ب/۲۶	

ردیف	مفاهیم	مستندات	مقوله‌ها
۱۷	گمراهی و باور غلط یافتن	ب/۱۳	تخریب باورها (پیامدها)
۱۸	عدالت محوری	ب/۲۱	اعطاء حقوق (راهبردها)
۱۹	حق گرایی	ج/۴	
۲۰	جهالت	ب/۵+ب/۸+ب/۹+ب/۱۰+ب/۱۴	جهل عوام (علل)
۲۱	سرزنش	ب/۲۷	ملامت (راهبردها)
۲۲	لعن نمودن	ب/۲۸	
۲۳	انکار نمودن	ج/۷	
۲۴	بی‌وفایی	ب/۲۹	
۲۵	غصب خلافت	ب/۱۱+ب/۲۳	عدم تبعیت از ولی (علل)
۲۶	عدم پابندی به سنت	ب/۱۲+ب/۱۸	
۲۷	حق پوشی	ج/۲+ب/۱۵+ب/۱۶	خلط حق و باطل (پیامدها)
۲۸	شبهه افکنی	ج/۲	
۲۹	کبر	ب/۵+ب/۳۱	استکبار (علل)
۳۰	عدم ارتباط	ب/۳۱+د/۳	قطع ارتباط (راهبردها)
۳۱	نوآوری در دین	ب/۴	بدعت (علل)
۳۲	مدارا	ب/۱۷	رفق و مداراوری (راهبردها)
۳۳	عفو و گذشت	ج/۳	
۳۴	هوشیاری	د/۱	آگاه‌سازی (راهبردها)
۳۵	عدم سرزنش	د/۲	
۳۶	بصیرت	ب/۱۹	
۳۷	تبعیت	ب/۱۸	
۳۸	تمییز دادن	ب/۲۰	

جدول شماره ۴. مقوله‌پردازی علل فتنه در نهج البلاغه

ردیف	مقوله‌ها	مستندات
۱	هوای نفس	ب/۲+ب/۵+ب/۲۰+ب/۲۲+ج/۲۴/ب/۴+ب/۵+ب/۳
۲	نفاق	ج/۱+ج/۷+ب/۲۹+ ب/۶+ب/۷+ب/۱۳+ج/۲+د/۲+ب/۱۸+ج/۷
۳	بدعت	ب/۴
۴	استکبار	ب/۵+ب/۳۱
۵	دنیاطلبی	ب/۳+ب/۶
۶	انحراف خواص	ب/۱+ب/۷+ب/۱۳+ب/۱۴
۷	جهل عوام	ب/۵+ب/۸+ب/۹+ب/۱۰+ب/۱۴
۸	عدم تبعیت از ولی	ب/۱۱+ب/۲۳+ب/۱۲+ب/۱۸

بر اساس مقوله‌پردازی‌های صورت‌گرفته، علل فتنه از منظر نهج‌البلاغه در نمودار شماره ۲ نشان داده می‌شود:

نمودار ۲. علل فتنه از منظر نهج‌البلاغه

از میان ۳۸ مفهوم حاصل از مقوله‌پردازی مربوط به فتنه در نهج‌البلاغه، هشت مقوله مندرج در جدول شماره ۴ جزو ریشه‌ها و عوامل پیدایش فتنه از منظر نهج‌البلاغه محسوب می‌شوند که در آن، مقوله نفاق و هوای نفس دارای بیشترین ارجاع در این خصوص است. البته از آنجا که مقوله نفاق هم ریشه در پیروی هوای نفس دارد، می‌توان اذعان نمود که ریشه اصلی فتنه‌ها همان اتباع از هواهای نفسانی و دنیاطلبی است و مابقی مقوله‌ها به عنوان مظاهر تجلی نفس به‌عنوان سایر

علت‌های بروز فتنه در جامعه قابل نقد و بررسی هستند.

جدول ۵. مقوله پردازی پیامدهای فتنه در نهج البلاغه

ردیف	مقوله‌ها	مستندات
۱	تردید	ب/۱+ب/۹
۲	تخریب باورها	ب/۱۳
۳	ترویج جاهلیت	ب/۱۴
۴	خلط حق و باطل	ج/۲+ب/۱۵+ب/۱۶
۵	شبهه‌افکنی	ج/۲
۶	تضعیف ولایت	ب/۱۱+ب/۲۳

مطابق مفاهیم حاصل از مقوله‌پردازی فوق، اهم آثار، ویژگی‌ها و پیامدهای فتنه از منظر نهج‌البلاغه شش مقوله مندرج در جدول شماره ۵ می‌باشد که فتنه‌گران با ایجاد شبهه، خلط حق و باطل، شک و تردید، درصدد تخریب باورهای جامعه بوده و با استفاده از جهالت مردمان، جایگاه ولایت را تضعیف نموده تا به اهداف خود نایل آیند.

جدول ۶. مقوله‌پردازی راهبردهای فرهنگی مواجهه با فتنه در نهج البلاغه

ردیف	مقوله‌ها	مستندات
۱	رفق و مداراوری	ب/۱۷+ج/۳
۲	آگاه‌سازی	د+۱/۲+ب/۱۸+ب/۱۹+ب/۲۰
۳	اعطاء حقوق	ب/۲۱+ج/۴
۴	افشاگری	ب/۲۲+ب/۲۳+ب/۲۴+ب/۲۵+ج/۵
۵	ملامت	ب/۲۷+ب/۲۸+ب/۲۹+ج/۷
۶	احتیاط	ج/۶+ب/۲۶
۷	ارعاب	ب/۳۰
۸	قطع ارتباط	ب/۳۱+د/۳

بر اساس تحلیل مضمونی صورت گرفته درباره فتنه و مقوله‌پردازی انجام شده، اهم راهبردهای فرهنگی مواجهه با فتنه‌گران از منظر نهج‌البلاغه، هشت راهبرد مطابق نمودار شماره ۳ می‌باشد. از میان راهبردهای فرهنگی مذکور، راهبرد آگاه‌سازی و مدارا و رزی به عنوان اولین اقدام در مهار

فتنه‌ها به شمار آمده و در واقع تا زمینه‌های روشنگری در جامعه فراهم نشود، حاکمان، قدرت مهار فتنه‌ها با اقل هزینه و امکانات را نخواهند یافت. لذا هر کدام از راهبردهای دیگر به اقتضای شرایط موجود و مصلحت جامعه اسلامی قابل پیاده‌سازی خواهند بود.

نمودار ۳. راهبردهای فرهنگی مواجهه با فتنه از منظر نهج البلاغه

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

با تحلیل صورت گرفته مشخص گردید اهم راهبردهای مواجهه فرهنگی با فتنه از منظر نهج البلاغه عبارتند از: رفق و مدارا، آگاه‌سازی، اعطاء حقوق، افشاگری، احتیاط، ملامت، ارباب و قطع رابطه. محور اصلی مواجهه با فتنه، راهبرد آگاه‌سازی و روشن‌گری در جامعه است. به عبارتی راهبردهایی مانند افشاگری، ملامت، مدارا و رزی، اعطاء حقوق و... برای برانگیختن نیروی تمییز و تشخیص در جامعه و هدایت جریان فتنه به صلاح و سداد است. راهبرد اعطاء حقوق از جمله مواردی است که در تحقیقات قبلی به‌عنوان یک شیوه فرهنگی مواجهه با جریان فتنه در آثار سایر محققین یافت نشده و برخی شیوه‌ها نیز تنها در موضع تضعیف جایگاه فتنه‌گرن بدان پرداخته شده است. به هر ترتیب، درک ابعاد مختلف فتنه در نهج البلاغه از منظر وجودشناختی، معناشناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی، زمینه‌های لازم جهت ارتقاء آگاهی و بصیرت را در لایه‌های مختلف حکومت و مردمان به‌منظور مصون ماندن از فتنه‌های مختلف در جوامع فراهم می‌سازد. با مطالعه فتنه در نهج البلاغه درمی‌یابیم که فتنه عموماً سستی است الهی که خداوند جهت آزمون انسان‌ها، آن را توسط عوامل گوناگون به فعلیت می‌رساند. از این منظر موجب عذاب، رسوایی، گناه، گمراهی، اختلاف میان مردم و در نتیجه پراکندگی و تزلزل مبانی عقیده‌ای مسلمانان می‌شود.

از طرفی دشمنان به وسیله فتنه‌انگیزی به خصوص با استفاده از غفلت نیروهای داخلی به دنبال ایجاد آشوب‌های اجتماعی، سیاسی و دینی بوده که منجر به سلب امنیت و آزادی در جامعه شده تا اهداف غایی آنان را تأمین نماید. گرچه ماهیت فتنه تلخ و جزء جدانشدنی زندگی اجتماعی انسان‌هاست، لیکن با شناخت عوامل پیدایش و ریشه‌های آن، همچنین توجه به آثار مخرب فتنه بایستی درصدد مهار و کنترل آن برآمد. با اندکی تأمل می‌توان دریافت که ریشه اصلی پرفروغ شدن فتنه‌ها، تبعیت از هواهای نفسانی است چراکه عواملی مانند بدعت، دنیاطلبی، استکبار، انحراف از مسیر حقیقت و عدم تبعیت از قرآن و اهل بیت (علیهم‌السلام) ریشه در ارضاء امیال نفسانی دارد. لذا به‌نظر می‌رسد برای مداوای اساسی فتنه در جوامع می‌بایست روش پیش‌گیرانه ترویج تهذیب در اجتماع مسلمانان را دنبال نمود. بنابراین اگر فتنه به لحاظ ابعاد مختلف آن مهار نگردد، سبب تخریب بنیان‌های اعتقادی، ارزش‌ها و هنجارها شده و در پی آن با ایجاد شبهات، حق و باطل خلط شده و آن هنگام شاهد بروز بدعت‌ها و ترویج جاهلیت و تضعیف رهبری در جامعه و نهایتاً فروپاشی نظام اسلامی خواهیم بود. لذا باید به دنبال از بین بردن ریشه‌های فتنه در

جامعه با روش‌های صحیح مواجهه با فتنه‌گران باشیم.

از بین روش‌های مختلفی که برای مهار فتنه‌ها وجود دارد، به جرأت می‌توان گفت بهترین و کم‌هزینه‌ترین شیوه مقابله با فتنه و فتنه‌گران استفاده از روش‌های نرم با رویکرد مواجهه فرهنگی در برخورد با فتنه است. لذا در سراسر نهج‌البلاغه، تلاش امام علی (علیه‌السلام) در این زمینه کاملاً مشهود است. چنانچه آن حضرت هیچ‌گاه در مواجهه با فتنه‌گران ابتدا به جنگ ننموده و همواره درصدد هدایت و کنترل جریان‌های مختلف فتنه در جامعه بوده‌اند. هشت راهبرد استخراجی این تحقیق در مواجهه فرهنگی امام (علیه‌السلام) با فتنه‌گران دال بر اهمیت کنترل آنان توسط حاکمان و زمامداران می‌باشد.

از طرفی، عصر امام علی (علیه‌السلام) به‌ویژه دوران حکومت آن حضرت با طیف‌های مختلفی از فتنه‌گران مواجه بوده است و بیشترین فراوانی در روش مواجهه آن حضرت با فتنه‌های مختلف از منظر نهج‌البلاغه، روش رفق و مدارا است. چرا که امام (علیه‌السلام) ابتدا در پی انجام رسالت الهی خود، درصدد هدایت و نجات امت اسلامی از ظلمات جهل و شرک هستند. از طرفی با مدارا ورزی می‌توان حتی دشمنان و معاندان را هم به سمت راستی و هدایت رهنمون ساخت و زمینه‌های اختلاف و تباهی را در جامعه از بین برد. لذا حتی در جریان فتنه قاسطین آن حضرت از بکار بردن این شیوه دریغ نفرمودند. البته در پی مدارا ورزی مأموریتی دیگر برای خاموش نمودن فتنه نیاز است و آن هم آگاه‌سازی جامعه از فتنه و علل و آثار آن است. از این‌رو امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) با ارشادهای روشنگرانه و گاهی همراه با ملامت و سرزنش، ضمن رعایت حقوق فتنه‌گران با رعایت جوانب احتیاط با آنان برخورد نموده و گاهی مواقع نیز بنا به اقتضائات موجود، با استفاده از قطع ارتباط ظاهری به‌خصوص برای برخی سران فتنه، راهکاری برای مهار فتنه جسته‌اند. البته در شرایطی هم جهت تنویر اذهان عمومی لازم است ضمن افشاکاری نسبت به جریان فتنه از موضع قدرت با ارباب و ترساندن فتنه‌گران راه‌های نیل به خنثی‌سازی فتنه را در جامعه تسهیل نمود که به‌ویژه در دوران حکومت چهار سال و اندی آن حضرت، شاهد کاربرد چندین روش مواجهه فرهنگی با یک جریان خاص از فتنه بوده‌ایم. لذا می‌توان گفت اگر فتنه در حوزه شناختی باشد، مؤثرترین راهبرد مواجهه فرهنگی آگاه‌سازی توأم با مدارا ورزی است و اگر فتنه در حوزه رفتاری ایجاد شده باشد، می‌توان آن‌را با راهبردهایی مانند اعطاء حقوق، ملامت یا احتیاط کنترل نمود و اگر فتنه در پی تغییر ساختاری است علاوه‌بر بکارگیری راهبردهای مذکور از روش‌های سخت نیز بایستی بهره جست.

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- قرآن ترجمه استاد خرمشاهی.
- نهج البلاغه ترجمه استاد شهیدی.
- امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، مجموعه بیانات قابل دسترس در سایت:
www.khamenei.ir
- ابراهیمی، محبوبه (۱۳۸۸). «فتنه در قرآن»، مجله فرهنگ پویا، شماره ۱۵.
- ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کیفی»، مجله پژوهش، شماره ۲.
- بوفر، آندره (۱۳۶۶). مقدمه‌ای بر استراتژی راهبرد، ترجمه مسعود کشاورز، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- پهلوان، چنگیز (۱۳۷۸). فرهنگ شناسی، تهران: پیام امروز.
- تقی‌پور، ابوالفضل؛ قاسم‌پور، افسانه (۱۳۹۵). «مختصات فتنه در نهج البلاغه»، پژوهش‌نامه علوم قرآن و حدیث، شماره ۱.
- جوانی، یدا... (۱۳۸۸). «جامعه اسلامی با فتنه‌ای عمیق روبرو شده است»، روزنامه صبح صادق، شماره ۴۱۰.
- حسینی سرشتی، سیدمحمدصادق (۱۳۸۹). «درآمدی بر شناخت مفاهیم اخلاق سیاسی فتنه در بیان امام علی (علیه‌السلام)»، فصلنامه اخلاق، شماره ۲۱.
- دهقانی، فرزاد (۱۳۹۴). «راهکارهای گریز از گرداب فتنه از دیدگاه نهج البلاغه»، فصلنامه اخلاق، شماره ۱۸.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد (۱۴۱۲ هـ.ق). مفردات الفاظ القرآن، دمشق: دارالعلم.
- رحیم‌پور ازغدی، حسن (۱۳۸۹). «علی از فتنه می‌گوید»، مجله کیهان فرهنگی، شماره ۲۸۹ و ۲۸۸.
- سیاهپوش، امیر؛ آقاپور، علی (۱۳۹۱). فرهنگ در منظر مقام معظم رهبری، چاپ سوم، تهران: مؤسسه نشر شهر.
- الشهابی، اویس؛ شیخی، حمیدرضا (۱۳۶۹). موضع علی (علیه‌السلام) در برابر فتنه‌ها، ترجمه حمیدرضا شیخی، مجله مشکوه، شماره ۲۷.
- صفرلکی، شمس‌اله (۱۳۷۹). «ریشه فتنه‌ها از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام)»، مجله فرهنگ کوثر، شماره ۴۳.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۴۱۷ هـ.ق). تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.

- طیبی، علی‌رضا؛ حسنی، قدرت‌الله (۱۳۹۰). «شیوه فرهنگی تقابل و مبارزه مسلمانان با فتنه‌گران از منظر نهج‌البلاغه»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۶۷.
- عبداللهی، عابد (۱۳۸۶). حق و باطل و فتنه و فتنه‌انگیزان از دیدگاه حضرت علی (علیه‌السلام)، قم: انتشارات سلسبیل.
- عمید، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیر کبیر.
- فرهی بوزنجانی (۱۳۹۱). فرهنگ سازمانی و پلیس، تهران: سازمان تحقیقات و مطالعات ناجا - پژوهشکده بنیان.
- فلاح، محمدرضا (۱۳۸۸). «فتنه از آغاز تا انجام: وقتی بیجه شتر بهانه می‌شود»، مجله فرهنگ پویا، شماره ۴۴.
- کاظمی، سیدعلی‌اصغر (۱۳۷۶). بحران نوگرایی و فرهنگ سیاسی در ایران معاصر، تهران: نشر قومس.
- گال، مردیت و همکاران (۱۳۸۶). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در پژوهش‌های علوم تربیتی و روانشناسی، ترجمه احمدرضا نصر اصفهانی و همکاران، تهران: سمت.
- مطلبی‌جوتقانی، محسن (۱۳۸۹). «ریشه‌های فتنه از دیدگاه نهج‌البلاغه»، مجله مریان، شماره ۳۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). پیام امام، شرح تازه و جامعی بر نهج‌البلاغه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میتزبرگ، هنری (۱۳۶۷). مدیریت استراتژیک، ترجمه محمد صائبی، تهران: مرکز آموزش مدیریت.
- نائینی، علی‌محمد (۱۳۹۱). اصول و مبانی جنگ نرم، چاپ سوم، تهران: نشر ساقی.
- نیک‌طبع، صدیقه (۱۳۹۱). «خاستگاه فتنه و راه‌های مقابله با آن از منظر نهج‌البلاغه»، فصلنامه پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۸.
- یساقی، علی‌اصغر (۱۳۸۸). «بازشناسی مفهوم فتنه از دیدگاه قرآن»، مجله فقه و تاریخ تمدن، شماره ۱۹.

(ب) منابع انگلیسی

- Hemmati, Homayoun, November (2002). Culture, Diversity And Identity, Rome, Italy, Academy Carita Politica.
- Hill, C. W. (1997). International business: Competing in the global market place, Chicago: Irwin.
- Hinnels, John R. (2005). The routledge companion to the study of religion. New York: Taylor & Francis.
- Holsti, K.J. (1988). International Politics: A Framework for Analysis, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.